

A MAGYAR „FIN DE SIÈCLE” ÍRÓJA
— JÓKAI MÓR (III.)

B O R I I M R E

12.

Jókai kapitalizmus-képe és élménye sajátos kétarcúságot mutat. Bizonyos vonásai egészen futurisztikusak, mások az előző évszázadokra mennek vissza — természetesen nem függetlenül az 1880-as évekkel kezdődő magyarországi ipari forradalomtól sem, amelynek reflexei ott vannak műveiben.

A nagy, természetátalakító és természeti kincseket felhasználó emberi vállalkozások és tevékenységek (Jókai műveinek gyakori velejárói) alapvető jellegükben XVIII. századnak minősülnek, vagy az azt megelőző évszázadokban voltak jellemzőek. A technikatörténészek szerint ugyanis a csatornaépítés, a fémkohászat, a bányászat vagy a ballisztika olyan jellegű időszerűsége, melyet Jókai hirdet, nem a „modern” kapitalizmus jellemzője, hanem a természettudományos hőskoré, amelyben a hagyományosnak nevezhető mesterségek először szövetkeznek a tudomány eredményeivel. A „kézművesek és mérnökök” újkori együttműködéséről van tehát szó, amelyet a XIX. századi kapitalizmus kényszerít metamorfózisra, végletesen differenciálva és elválasztva a munkásosztályt és a technikai értelmiséget, valamint a kapitalista vállalkozót. Ennek a több évszázados folyamatnak mintegy összefogott képét találjuk Jókai műveiben — ennek az alakulástörténetnek sajátos változataként is. A „kőszén contra opál” viadalának epizódjaiban Jókai ugyanis nemcsak kora „hősét” látta meg és ábrázolta, hanem a maga embereszményét is, tulajdonképpen a társadalmi viszonyok ellenében, minthogy a magyar társadalom szerkezete, és az uralkodó viselkedésformák egyaránt még mindig a technikai haladást gátló tényezők voltak. A természettudóst és a mérnököt az író nagyobb

megbecsülésben részesítette, mint a társadalom. Nem lesz véletlen, hogy Jókai Amerika-képen például a „tevékenységek paradicsoma” motívum válik uralkodóvá. *A kiskirályokban* is Tanussy Manó a szabadságharc bukása után kivándorol Amerikába, ahol „az óriási nagy technikai vállalatoknál dúsan értékesíté tehetségeit: a Pacific-vasút, majd a Panama-szoros csatornája őt is mestereik közé számítják”, s természetesen „szellemi munkája által igen szép vagyoni állást biztosított magának”. De már az 1869-es *Szerellem bolondjain*ban Elemér Amerikában azt tanulta meg, hogy „aki dolgozni akar, az megél”, cséplő- és aratógépek importjával pedig a mezőgazdaság kapitalista jellegű átszervezésének siet elébe.

Jókai kapitalizmus-eszményére azonban nem Amerika-képe és a munka társadalmáról vallott felfogása a jellemző elsősorban (egyiket sem lehet azonban figyelmen kívül hagynunk vizsgálódás közben!), hanem a Berend Iván alakjában megmutatott ember-ideál. Írónk ugyanis a polgári hőskor kézművesét és mérnökét egyesítette a kapitalista vállalkozó alakjával. Berend Iván kézműves is, mérnök is, vállalkozó is egyszerre. „Ő maga a felügyelő, az igazgató, a bányász mérnök és számtartó egy személyben” — írta róla a regény *Egy fekete táj* című fejezetében. Egyszerre idézi tehát ezt a polgári hőskort és a Jókai elképzelt kapitalista „jövőt”, amelyben a vállalkozó és a munkások szövetsége jön létre. „Minden munkás . . . sajátjának tekinti a tárnát”, részesül a jövedelemből, s befolyásolja a vállalat gazdálkodását. Ezért Berend Iván tárnájában „kevesebb volt a kár, több volt a munka látatja; nem veszett kárba sem idő, sem erő”.

Felmerül azonban a kérdés, milyen vonatkozásban áll Jókai ember-eszménye a kor magyar társadalmi-gazdasági viszonyaival, táplálkozik-e Jókai képzelete a Berend Iván-típus megformálásakor valóságos, kort jellemző eszmékkal, vagy csak „emberfeletti” vonásaiban szemlélhető hősalakkal van dolgunk. A regény kritikai kiadásának sajtó alá rendezője kinyomozta, kik is lehettek Jókai kortársai közül Berend Iván mintái, s egy Vidacs Jánosra mutatva kézenfekvővé teszi, hogy Jókai nem kergetett délibábot, amikor Berend Ivánról írt. Még inkább igazolják Jókait a koreszmék: éppen 1870 körül kezdődik a magyar tudománynak az iparral szövetkező expanziója mind a mezőgazdasági gépgyártásban, mind a szénbányászatban és kohászati iparban, amelynek hámorai az író képzeletét tartósan foglalkoztatták, hiszen *A mi lengyelünk* írása idején, tehát már a XX. században, ismét visszatér a *Fekete gyémántok*

alapvető problematikájához, igazodva a társadalmi alakulástörténet új mozzanataihoz is.

Jókai problémája, a *Fekete gyémántok*ban is, a „nemzeti” kapitalizmus lehetséges voltának mérlegelése — összhangban az író éppen kialakuló új, már a századvégre jellemző világképével. Tetten érhető ez Jókai regényeiben mind eszmei síkokon, mind pedig a regénycselekmény bonyolításában, a konfliktus-szituációk megteremtésének a módjában. A *Párbaj istennel* című „regényes korrajzában” az új és megváltozott tájkép ürügyén beszél mind a gyárkéményekről, melyek „óriásai az újabbkori mitológiának” és a német és magyar között dúló ipari küzdelemről:

„A rónának más képe van most már a Duna és a Tisza között. Nem legel már gulya, ménes a szabad határban; szántva, mívelve van minden. Egy gyönyörű mozaik, világosabb, sötétebb zöld táblákkal kirakva, mik közt rózsaszín kockák, sárga négyszögek tarkállanak, itt-ott piros folt, lilaszín szegély, dohány, repce, olajnövények vetéstáblái; vasutak keresztezik rajta egymást; gazdasági tanyák vannak téerein elszórva, gyümölcsös kertek zöld rámaiban, népes falvakat, városokat kötnek össze kereskedelmi utak, makadam, klinker-építmények. S a gazdag vetések közepett roppant gyárak füstölgő kéményei, ezek az óriási az újabbkori mitológiának, mikben az új teremtés demiurgosai laknak.

Más küzdelem folyik ott most német és magyar között: az ipar küzdelme; olyan harc, melyben a győzelem két részre oszlik; ahol a hódító a legnagyobb nyereség.

Sok őskori illúziónak vége... az ősi gazdálkodásnak vége: gép szánt, gép arat, csépel szerteszéjjel; vad ménes, vad gulya akolba szorult; vad cimboraság helyén számító consortiumok. Aki megállt: azt az idő kereke eltapossa...”

Az „új teremtés demiurgosa” jelen van tehát a magyar társadalom életében; a kapitalizmus szelleme az építő- és a rombolókedvet egyaránt ébresztgeti, utat nyit jónak, rossznak egyaránt, és „megrendezi” a „nemzeti” és a „nemzetközi” tőke küzdelmét is, párhuzamosan azzal az asszimilációs folyamattal, amelynek látványa Jókait *Az új földesúrban* ragadta meg. Ez a „demiurgos” a *Fekete gyémántok*ban a kőszén — „az a közvetítő szellem, akire az úr rábízta, hogy hajtsa végre a teremtés nagy gondolatait”, s amelyről Jókai himnikus sorokat vet papírra: „A kőszén mozgatja a világot. A gyors haladás lelke őtőle jön; vasút, gőzhajó tőle kölcsönzi csodaerejét; minden gép, mely alkot, teremt, a kőszén által él; ez teszi

lakhatóvá a mindinkább elhidegülő földet; ez ad éjjeli fényt a világvárosoknak; ez az ország kincse, a föld utolsó adománya a tékozló emberiségnek . . ." Azt is mondhatnánk, hogy az új kor kulcskérdését ragadta meg az író, amikor a szénbányász Berend Ivánt tette meg regénye hőségévé, s a csata, amelyet megvív, a maga módján ezért ölt az író tudatában „eposzi” jelleget is: a bondavölgyi szén birtoklásáért indult küzdelem a „nemzeti” tőke és vállalkozás küzdelme, de a „jó” és a „rossz” csatája is. Jókai „példamutatóan” állítja fel a frontokat, híven korélménye jellegéhez. Az egyik oldalon a magános Berend Iván van, aki egy személyben kézműves, mérnök és vállalkozó, s ilyen minőségében vezeti „csendes üzletét” távol szállítási lehetőségektől, csak néhány közeli hámor és városka fogyasztására támaszkodva. „Így is behozott évenként átlagosan tízezer forintot. Csinos jövedelem egy embernek, ki maga tesz a saját üzlete érdekében minden lépést.” A másik oldalon a magyar feudalizmussal (arisztokráciával és klérussal) szövetkezett osztrák konzorcium, amely hazárdjátékká változtatja a békés termelő munkát, s a kalandor-életet képviseli nemcsak a társadalmi erkölcs, hanem az emberi etika szférájában is. A „sok ész, sok pénz és sok merészség” indul tehát a regényben, a konzorcium alapító személyében, csatába a becsületesség ellen. S nyilván igaza van Jókainak: csak egy Berend Iván formátumú egyéniség tud dacolni azokkal a társadalmi-gazdasági erővel, amelyek a részvénytársaságokban öltenek testet, hiszen a pénz mutatja bennük hatalmát és átkát egyaránt.

Nem kell-e a *Fekete gyémántok*at is, néhány más Jókai-regénnyel együtt éppen ebből a szempontból nézve a sajátosan magyar, a feudalizmussal és az egyházzal szövetkezett kapitalizmus torzulásai regényeként is olvasni? Kétségtelenül igen, hiszen Jókai elbűvölten nézi és ábrázolja a pénz hatalmának (s „tréfájának”) munkáját a magyar társadalom életében: építőkedvét, majd pedig eltorzulásait, a minden emberi értéket árujellegűvé változtató tulajdonságainak felülkerekedésével, pusztító szenvedélyének kivirágzásával. Mert a kíméletlen kizsákmányolás regénye is a *Fekete gyémántok*: nemcsak a föld kincseit akarja a tőkével kalandorkodó Kaulman áruba bocsátani, hanem az emberi erőnyeket is: mindenki a „vásáron” van — Sámuel apáttól Evelinig, a vallástól a szerelemig, a boldogságtól a boldogtalanságig. Jókai „naivnak” tartott társadalomszemléletéről ugyanis el kell oszlatni a homályt: a kapitalizmusnak mind erőnyeit, mind pedig hibáit pontosan látta és ábrá-

zolta — a *Fekete gyémántok*ban is, ezért szemlélhető a kegyetlen realitások és az utópiák szorításában. Oda kell tehát mind utópiájára, mind a tőkés termelés konkrét, magyarországi viszonylatai bemutatásának módjára figyelni, ha Jókai világlátásának arányairól megközelítően pontos képet akarunk kapni.

Mert a *Fekete gyémántok* „közgazdasági értekezés” is. Hadd utaljunk ezen a helyen a regénynek A pénzcsináló című fejezetére, amelyben Kaulman Félix, a pénznek ez a kalandora, a tőke természetrajzáról tart előadást. Íme néhány részlete:

„... Mai világban minden erő a konglomeráció után törekszik. A politikai világban nem létezhetnek többé az apró államok, kénytelenek nagyobb tömeggé olvadni össze, mert kis államgazdaságot kormányozni nem lehet. Az iparvilágban szintén nem létezhetnek többé az apró iparvállalatok, mert az újabb igények szerint a kisebbnek is olyan nagy a rezsije, mint a nagyobbaknak. Egy száz lóerejű gőzgéphez éppen csak annyi felügyelet kell, mint egy négy lóerejűhöz, s a kis vállalatnak éppen annyi strazzával van dolga, annyi kontókönyvet kell ellátni, mint a nagyoknak; s a leglukratívus szabab vállalkozásoknál a kis vállalatokat leszorítja az »üzleti tőke« hiánya miatt az azzal rendelkező nagyobb vállalat...”

Vagy:

„Mert sok millió pénz hever még, ami csak csinálásra vár. Hol hever? Életrevaló, de élni nem tudó vállalatokban. Egy helyen a föld rejtett kincseiben, miknek kiaknázásához nincsen forgalmi tőke, más helyen halomra gyűlt tőkében, aminek felhasználásához nincs biztos vállalat; új találmányokban; az ipar és kereskedelem számára még meg nem hódított területeken; a közlekedési eszközök kiterjedésében; az emelkedő luxusban, az emberek bolondságaiban s a tudomány vívmányaiban és főleg a pénzfélő kis tőkepenészek ládáiban. Mindezeket a heverő kincseket felszínre hozni, a stagnáló kapitálisnak gyors forgalmú csatornákat nyitni, a sok apró tőkét egy nagyra egyesíteni, az iparnak piacot, a piacnak árkeletet szerezni, a hitel által minden tényleges forintot két-három helyen szerepeltetni; ez az, amit nap nap pénzcsinálásnak nevezünk. Szép tudomány. Tisztességes tudomány. S úgy látszik, hogy eltartja az emberét...”

Berend Iván és Kaulman Félix vitája korviszonyokban gyökeröző: a természetes és harmonikus iparfejlődés szükségességének a gondolata és az „erőszakolt” kapitalizálódás eszméje csap össze ket-tejük nézeteiben. Berend Iván szerint nem a készpénz hiányzik a

nagy ipari vállalkozásokhoz, hanem a „kész ember”, mert Magyarországon a kézimunka drága, nincs „hozzáértő technikai vezető”, s problematikus a közlekedés. Megerősíti ezt a modern magyar gazdaságtörténetírás is, amely szerint „a vastermelő vidékek és a vasolvasztók közül a kiegyezés után csak keveset kapcsoltak be a vasúthálózatba... Magyarország legnagyobb vastermelő vidéke... a konjunktúra éveiben vasúti összeköttetés nélkül maradt”. Partnere szerint viszont, „ahol pénz van, van ember” is. Eszményi, az író szerint is az olyan iparvállalat, amely a „maga természetes kifejlődése stádiumain keresztül a korkíváalom és közszükséglet mellett nőtt nagyra”, de nemkívánatos az „erőltetett nagyszerű iparvállalat”, amelyet „nyerészkedésre alakult konzorcium” hoz létre, s tündököl, majd megbukik, mert kiderül, hogy a „vállalatnak nagyobb a teste, mint az ereje, s nem bír mozogni”, „van sok épület, gép, anyag, készlet, de nincs elég üzleti tőke”. A *Fekete gyémántok* tehát valójában Kaulman és iparvállalata történetének a regénye, amelyet Berend Iváné csak ellenpontoz — jellemben és eszmékben egyaránt, utópisztikus vonásaival egyetemben.

A „kerek világra spekuláló” Kaulman, akinek fényes tehetsége versenyez Berend Ivánéval, a kalandor-elvet képviseli, s bukásában nem az írói igazságszolgáltatás győzedelmeskedik, hanem a realitások logikája, a „tündöklés és bukás” dialektikája. Berend Iván végül is győz, de nem győzhet az *Enyim, tied, övé* hőse, az újabb „Berend Iván”, Áldorfai Ince, aki megtanulni vélte a pénzcsinálás akkor divatos technikáját, és a vasútépítési panamába keveredve elveszíti önmagát. Ismét az arisztokráciával szövetkezett, szükségképpen eltorzult kapitalizmus képét festi Jókai, amelynek pusztítása nemcsak az emberi sorsokban, hanem az emberi lélek körein is mérhető. Az *Enyim, tied, övé* Áldorfi Incéje feddhetetlen jellem, igazi Jókai-hős, csak éppen nem tud ellenállni a pénz kísértésének, mint Berend Iván tudott. Abban a pillanatban, amikor ötödmagával belépett egy konzorciumba, és társaival együtt a „jelen kormánytól engedélyt kért egy állami kamatbiztosítás mellett épülendő vasútra”, már elveszett ember. Szabadságharcos múltját kellett megtagadnia, mert „átnyergelése” az ellenzék soraiból szükséges volt az engedélyhez, s miután megindult az erkölcsi lejtőn, nem volt megállása. A látszat szerint szerelmes volt belé a pénz, holott csak kalandortársai játszottak a kezére, s taszították a kalandornő, Fatime karjaiba — a modern világ örvényei közé. Nem

véletlen, hogy Jókai szövegében itt is felbukkan a szent Antal megkísértésének epizódja — egy hasonlatban.

A hetvenes évek elején írott regények egy részében tehát a kapitalizmus kérdései kaptak központi szerepet közvetlenül is. E regényekből lényegében tehát a magyarországi tőkés rendszer egész alakulástörténete kiszűrhető. Az *arany ember*ben ennek az akkoriban Magyarországra törő „új”-nak első, 1848 előtti szakaszát örökítette meg, a *Fekete gyémántok*ban, az *Enyim, tied, övé*, valamint az *Akik kétszer halnak meg* címűekben viszont már a másodikat, az ipari forradalom szakaszába érkezőt ábrázolja — éles konfliktushelyzeteket teremtve. A bánya, a hámor (*Fekete gyémántok*) és a mezőgazdasági nagybirtok (*Akik kétszer halnak meg*) kapitalizálódásának a drámái ezek és az ilyen regényei, egyúttal pedig az alakulástörténet irányát rajzolják eléink. Jókai képei nem mondanak ellent a modern, marxista gazdaságtörténet megállapításainak sem. A „nemzeti” érdekű kapitalizmus igénye és a konzorciumokkal beáramló, heveny lázakat kiváltó idegen tőke hozta „valóság” közötti ellentmondásokat Jókainak nem sikerült egészen utolsó regényeiig feloldania. *A mi lengyelünk* Negrotinja az a kivételes Jókai-hős, aki nem az idegen tőkével való szövetségbe bukik bele, és bankártársa majdnem az egyetlen, aki nem intrikus szerepet játszik. Ám, most is kísért az utópia — az *Akik kétszer halnak meg* lapjain: a bécsi „általános hitelezőbank” konzorciuma — az írói igazságszolgáltatás következtében — belebukik majd a Temetvényi-Opatovszky birtok megvételébe, minthogy azokban a társulat parcellázni akar, a szorgos kisbirtokosság előtt nyílik meg a fejlődés lehetősége. „A gazdatisztek mindannyian igen kedvező föltételek mellett vállalkoznak egyes jószágdarabok megvételére, s ekképp ők kezelő tisztetkből birtokos urakká válnak, zsellérekből háziurak lesznek, s azontúl csak saját szorgalmuktól és ügyességüktől függ, hogy tisztesegezen megéljenek...” Ennek a világnak a látványát festette részletező kedvvel, a *Párbaj istennel* idézett lapján is. S Jókai, végső menedékként, még tudott a földnek olyan darabjáról, ahol „a pénz nem isten”.

13.

Nyilvánvalóan az idegen tőke magyarországi uralmának a problémája beleépült Jókai regény-világa alapjaiba, de megszabta ember-látását, a regények jellegét, konfliktushelyzeteit is. Nem minden

regénynek tárgya a kapitalizálódás, emberre gyakorolt hatásának nyomait szinte minden, pályája utolsó három évtizedében írott művén felfedezhetjük. Hadd hivatkozzunk itt arra a Jókai-művekre oly jellemző vonásra, amely jelzi, hogy írónkat a sorsok és jellemek konfliktusai foglalkoztatják igen feltűnő módon. Jókai ugyanis nem foglalkozik a jellemfejlődés rajzával, a felkent Jókai hősök azonban vitathatatlanul jellemek, akiknek azokkal kell megküzdeniök, akiknek csak sorsuk van. Azokkal, akiknek csak „sorsuk van”, a Jókai-irodalom keveset foglalkozott, holott ezek a regényhősök sokkal több tanulsággal szolgálnak, mint a kiválasztott héroszok, különösképpen, ha összefüggésben látjuk őket az idegen tőke Magyarországra áramlásának a problémájával — a magyarországi kapitalizmus eltorzult formáival, amelyben a feudális vonások is adva vannak. A legegyszerűbbnek látszik a kalandor-elv képviselőiként szemlélni őket, de jellem nélküliségük is elég fogódzót kínál a vizsgálódáshoz. Ők azok, akik ki vannak szolgáltatva a sors (esetünkben a magyar kapitalizmus) kényének-kedvének: felemeli őket a siker látszat-mennyországába, hogy azután elejtse s megbuktassa szinte valamennyit. Jókai regény-világában azoknak, akik az idegen tőkével szövetkeznek, meg kell bukniök, el kell pusztulniök, mint ahogy azok is elvesznek, akiket ennek a világnak csak a szele is érintett. Amikor e bűvös körbe lépnek, elveszítik önmagukat, jellemüket és jövőjüket egyaránt, csak „sorsuk” marad, hogy példázák, mivé lesznek, akik életüket tették tétül a szeszélyes életjátzmában. Valójában nekik van „történetük” ezekben a regényekben, s az ő sorsukban mutatja a távolság is magát látszat és valóság között: életük csak látszatlétezés, motorja pedig a csalás-motívum, a kalandor-elv, melynek csillagát követték minden lépésükkel. Nem a Berend Ivánokról, hanem a Kaulman Félixekről van szó, akik a legkülönbözőbb jelmezekben lépnek elénk: egyszer Lebée Lászlóként (*Minden poklokon keresztül*) találkozunk velük, másszor Ocskay Lászlóként látjuk viszont vagy Áldorfai Inceként (*Enyim, tied, övé*), Meritorisz Zenoként (*Tégy jót*) és Lippay Tihamérként (*A mi lengyelünk*), hogy jelezzük is egyúttal e típus lehetséges változatait, anélkül természetesen, hogy minden változatát felsorakoztatnánk. Árnyalni azonban szükségesnek látszik, hiszen lényeges különbség van pl. Kaulman Félix (*Fekete gyémántok*) és Áldorfai Ince, Meritorisz Zeno és Angyaldy Tihamér (Emil) (*Szerelem bolondjai*), a „Szép Diegó” (*Gazdag szegények*) és Lippay Tihamér között. Szempontunkból azonban nem a szemmel látható különbségek a jelen-

tősek csupán, hanem a társadalmi hovatartozásuktól és életútjuktól is független azonosságuk, rokon voltak. Valamennyien a kalandor-elmet testesítik meg, ám általában nem jellemük determinálta őket erre a sorsra. Jókai a körülményekben keresi viselkedésük magyarázatát, különösen elbukásuk okát. A körülmények pedig a XIX. század utolsó negyedének konkrét magyar társadalmi-gazdasági viszonyai, amelyek szinte termelik a kalandort. A „falsificálás” aláírással, érzelmek mutatásával, a társadalmi létezés legkülönbözőbb síkján lejátszódó hamisítás-történetek a kor kóros, ám a legjellemzőbb, legbeszédesebb, „legemberibb” megnyilatkozása. Általános érvényű tehát, amit *Az arany ember*ben olvashatunk Timár Mihállyal kapcsolatban: „Ravasz lett, amióta azt az első lépést magára hagyta erőltetni, s tudta már, hogy sohasem azt kell mondania, amit tenni akar. Olyan az, mint a női szemérem. Az első bukásig tiszta, tudatlan, ártatlan az egész kedélye mind fenékgig; hanem amint azon általesett, akkor egyszerre megelevenül benne a kristályátlátszó kedély, nem kell neki többé tanító; tud már mindent; sőt újakat is tud kitalálni...” De *Az arany ember* a „tolvaj vagy úr” dilemmáját csak felvetette, mintegy jelezve, hogy új társadalmi viszonyok vannak kialakulóban. *A lélekidomárban* azonban már egyértelműen fogalmazhat Jókai, mondván, hogy a kalandor is változik — előbb betyár volt, majd úr lett. *Az Egy játékos, aki nyer* címűben pedig már ilyen párbeszédet rögzíthet:

„— Mi akarsz lenni? prókátor? doktor? kalmár?

— Úr!

— Mi hozzávalód van?

— Ész!

— S kitől akarsz te szerezni?

— A bolondoktól...”

Ezeknek az „új” társadalmi viszonyoknak, s még inkább emberi relációknak a forrásvidéke Jókai művészetében bizonyos motívumokkal kapcsolatban a *Felfordult világ* (1863), általában pedig a *Szerelem bolondjai* (1869) lapjain található meg. Ennek a regénynek a cselekménye már az „új” korszakra jellemző korrupciós jelenségek köréből való. „Lemminggel az a baj van — olvashatjuk —, hogy két dolog akar rá kiderülni. Az egyik az, hogy vesztegetés útján jutott az országos gabonakiosztás vállalatához; a másik az, hogy selejtes gabonát osztott ki...” Lemming bécsi üzletember, Harter Nándort vesztegette meg, aki szabadságharcos múltja ellenére az új, osztrák közigazgatás szolgálatába áll, hogy a jól jöve-

delmező üzletet megkaparintsa, a „magyarországi hadseregélelmezés” pesti osztályának főnöke legyen. Lemming „üzérkedik s két-séges vállalatai vannak”, Harter Nándor politikai meggyőződését viszi piacra. S a „piacon” van Harter második felesége, Lemming neje, Malvin is. Nemcsak az üzlet az alku tárgya tehát, hanem az emberi érzelmek is. Összekuszálódott emberi viszonyok képe készült ebben a regényben, különösképpen, hogy a színen van Angyaldy Emil (Tihamér), ennek az új kornak a gyermeke, aki az általánossá vált társadalmi korrumpálódásra alapítja karrierjét, s már-már egy Julien Sorellá válik, hiszen Malvin a szeretője. Neki vallja:

„— Én akarom már egyszer mutatni a világ előtt, mivel bírok. A gyönyör titka nekem szomjat okoz, nem ittasít. Hallgass rám! Komolyan beszélek. Különös idők fognak következni, amik az eddigi nagyságoknak nem lesznek kedvezőek. Egy egészséges szél lerázza őket a fáról, mint a férges almát. Más kornak más emberei lesznek, s én érzem magamban az erőt, a tehetséget, hogy az a kor engemet föl fog emelni. Magasabbra talán, mint akik most a fejemen járnak. A nyomorultak azt hitték, ők visznek engem, pedig én vittem őket; én emeltem őket, hogy mikor egyenkint lebuknak, egyenkint, mint a lépcsőn menjek föl rajtuk oda, ahonnan ők le-szédültek...”

Jókai a *Szerelem bolondjaiban* hősei korrumpálódását írja meg (természetesen ellenpontozva a Világosi család történetével) — első elbukásuk pillanatától pusztulásukig, mert rendre el kell veszniök, hiszen beléptek a korrupció bűvös körébe, s fejük felett már ott van „az új Malach-Hamovesh angyal” kezében a pallossal. Egyetemes érvényre emeli majd Jókai, regényeit írva a század utolsó évtizedeiben, amit az első elbukással kapcsolatban itt (majd *Az arany emberben*) megfogalmazott. „Tessék elhinni, csak az első lépés esik nehezen. Férfinak, asszonyonak. Csak az első szégyenletes ajándékot elvenni kerül lelki izzadságba, a többi már nem okoz fájdalmat. Azt hiszi a vízbe ugró, hogy hiszen majd feneket érek, s onnan felküzdöm magamat, amikor akarom, s kiúszom a partra. De csalatkozik! Mert nem talál vízfeneket, hanem hínárt, mely befonja, és lassan húzza lejjebb, mindig lejjebb, míg végleg elnyeli. Óh, ebbe a hínárba be sokan belefulladások már!...” Az ebbe a körbe lépők a Jókai-regényekben mintegy elveszítik jellemüket, és sorsuk sodorja őket végzetük felé. A vak erők markában látja őket írónk, következképpen nem is kísérletezik lélektani magyarázatokkal. A lélektaniségot normának tartó kritika nyilvánvalóan nem tudott mit

kezdeni Jókai regényeinek ilyen jellegével, miként azt a *Szerelem bolondjai* fogadtatása is bizonyítja. Gyulai Pál megrovása, mely szerint Jókainál a „cselekményt” a főhősök „minden lelki fejlemény nélkül hajtják végre”, valójában írónk regényművészete egyik alapsajátosságát homályosította el. Holott nyilvánvaló az összefüggés a magyar kapitalizmus sajátos formájáról alkotott írói elképzelés és az emberek sorsának „menete” között, de a látszat és a valóság között is.

A pénz- és az érzelem-börze tehát a Jókai-regények világa, s nyomról nyomra kísérhető emberekben és történetekben ennek a „börzének”, mit a hétköznapi élet kínál, alakító-pusztító munkája, hiszen egy-egy ilyen „történet” valóban „úgy mondható el . . . , mint egy adoma, melyet valamelyik napilapban” lehet olvasni, ahogy a *Felfordult világban* az író megfogalmazta. Abban ezt látjuk: „Gróf Borcz Adorján úr öméltósága nemcsak köznapi lélek, hanem valószínűs válogatott semmirekellő. Évek előtt szerelmi viszonyt kötött egy szép, s úgy hiszem, szeretetreméltó hölgygel . . . A két apa, két kupec, e szerelmi viszonyra üzletet épített, mint ahogy szokás a börzén játszani fejedelmek jó barátságára vagy haragjára. A leány apjáról megsejték amott, hogy gazdagsága látszat, s iparkodtak a szerződést megsemmisíteni . . . Ezek az emberek, hogy élére vert pénzüket megmentésük, elébb egy szegény védtelen, gyanútlan nő szívét törték össze, hogy ne álljon útjukba. Folyvást tetteték, mint ha állnának a házassági szerződés mellett, készülleteket tettek a menyegzőhöz; eközben alacsony cselszövényt fontak, hogy a menyasszonyt megejtsék, elcsábítva azt egy léha kalandornak, kit nász-nagyi címmel csaltak lépre; s míg az öreg Borcz piszkos kerítővé aljasítá magát, az ifjú más szerepet játszott a komédiában . . . A színdarab teljesen sikerült: egész az utolsó jelenetig . . .” Az utolsó jelenet azonban nem a diadal, hanem a bukás — a börze-hősök, a kalandorok belebuknak vállalkozásukba, az igazak pedig általában elnyerik jutalmukat: élnek és élhetnek, sokan közülük egészen szerényen, de boldogan és meglegedetten.

14.

Ezek a bizonyos „utolsó jelenetek” jellegzetesen kritikus pontjai Jókai regényeinek. Nem a befejezés a problémája, mert mint jeleztük, az írói igazságszolgáltatás, gyakran a hétköznapi praxisa el-

lenében is hibátlanul működik, hanem a leleplezés gesztusa a jellemző: a valóságnak kell megmutatkoznia a látszatvilág ellenében. Jelképes ebből a szempontból az *Akik kétszer halnak meg* apró epizódja, amely a Temetvényi-uradalmat átvevő konzorcium beiktatási ünnepségét követi. Az epizód ugyan rövid, látszólag jelentéktelen, minthogy azonban természeti kataklizma is közrejátszik benne, mely a Jókai-regények fontos pillanatait szokta kísérsni, mégis jelentőséget kell tulajdonítanunk. Itt egy nagy zivatar jött, felhőszakadás zúdult a vidékre: „Az éjjeli zápor — olvassuk ebben az epizódban — mind pocsokká tette a diadalkapuk koszorúit, a falakra fűzött girlandokat, a nevek le voltak mosva, a zászlók színei szennyesen összeolvadva; *a tegnapi dicsőségből nem maradt csak rongy és piszok*. A lovak lábai csülökig gázoltak a habarékban, amin felül úszott a diadalmenet elé hintett világ...” (A kiemelés az enyém. B. I.) Célszerű azonban továbbra is e regénynél maradnunk, mert ebben jól látható az „utolsó jelenet” Jókainál oly jellemző előadásmódja. A végkifejlet ugyan még benne van a regényben, de már nem „regényes”: az írói információ uralja a zárófejezeteket, legfeljebb az elégikus zengésre figyelhetünk, mi a sorokból kihallható. Itt már nem regényről, hanem valóságról van szó:

„Mi van még hátra? Ki nem halt még meg azok közül, akiknek nem elég egyszer meghalni?

Egy egész korszakot láttunk meghalni a maga nagy embereivel. Államférfiúi óriások, akik három lépéssel átléptek egy országot. Most szépen el vannak temetve, nagyhangzású, semmi hatású hivatalok kriptáiba...

Meghaltak a nagy hódításra alakult pénztárulatok, amik az országok átalakítására akartak vállalkozni. A Temetvényi-uradalom konzorciuma szétfoszlott a levegőben. Ínséges évek, rossz számítás, könnyelműség a kis embereket is koldusbotra juttatta: elmentek lefeküdni. Utánuk dőltek a nagyok...

Meghalt a két nagy család megrontó démona is: Diadém. A hírlapok közlék a nagy »krach« után, hogy a Gmudeni-tóba ölte magát. Ott találták meg a kalapját és tárcáját a tóparton; ő maga búcsút vett a világtól. Ez is csak egyszer hal még meg. Ott él még valahol Dél-Amerikában, s tanítja a jenkiket szolid üzletekre.

A szép asszony, Atalanta szép leányával a legcifrább két halott. Mikor egy életet elkoportnak, azt eltemetik, hozzákezdének a másikkhoz, más név alatt...”

Jókai „bukott angyalai”, sebezhetőségük ellenére is az emberi, a

„való” világot képviselik a regényekben. Nem mindegyikük rokonszenves. Zsarolnak és szerelmet árulnak, korrumpálnak és hagyják magukat korrumpáltatni. Cselszövők, hazardjátékosok, csalók, de okosak és ravaszok is: észemberek — rációjuk csak egyszer hagyja őket cserben, ami bukásukat is okozza. Sokukról azt mondhatná el az író, amit *A lélekidomárban* Lyonelről mondott: „A rossz szenvedélyek mind úgy ragyognak nála, mint a legnemesebb indulatok.” Közöttük nem egy azonban ellenszenves, többen pedig a romantikusok rút emberét testesítik meg. Buday Dezső ironikus élű tanulmányában (Jókai lelke) számba is veszi az író ember- és jellem-típusait. Csoportosítása ugyan elavult, mégis bepillantást enged Jókai ember-galériájának gazdagságába. Jókai ugyanis szélesebb skáláját ismeri az embernek, mint ahogy feltételezni szokták: a „kegyes csalóktól” a gonosztevőig és gyilkosokig a kalandor-elv emberek igen változatos sorsában mutatja érvényesülését. S mégis a „pia fraus”-nak is árnyalata van (a *De kár megvénülni*-ben Jókai meg is határozza: „»Pia fraus«-nak nevezzük az olyan szelídebb fajta csalást, mely egyvalakinek hasznára szolgál, anélkül, hogy másvalakinek kárt okozna.”) a regényekben! Ebbe kapaszkodik Ince az *Enyim, tied, övében*, amikor Belle Ange-től felesége megtudja, hogy egykor pap volt; a *Nincsen ördögben* választási csalásként bukkan fel; az *Eget vívó asszonyszívben* a püspök él vele a gyónási titkot kibeszélve; a *De kár megvénülni!* címűben pedig a szeretőnek kiszemelt leány, Viola, elhelyezése kapcsán akar a főhős ennek az elvnek a gyakorlatával élni.

A társadalmi erkölcs krízise találkozik tehát ezekben a Jókai-hősökben a magánélet válságának erővonalaival. Kezdetben a társadalmi erkölcs problémája állt az író figyelmének előterében, a századvégen már a magánélet összekuszálódott szálai is fontos tényezői a regények mutatta életképnek — olyan módon, hogy a kettő között a határok elmosódnak. Ekkoriban már a „felfordult világnak” az a sejtelme, amely a hatvanas években kísértett fel, a tótágast álló világ képeként valósággá vált. A *Tégy jótban* például korrupciónak minősül már a jótett is: „Én mindazt a bűnt elkövettem, amivel vádolva vagyok: házasságtörést, hazaárulást, vesztegetést, bűnpártolást, amidőn azt hittem, hogy jót teszek a nyomorultakkal...” Hogy a csalás, hamisítás, kerítés egészen hétköznapi kategóriák, egészen nyilvánvaló. Jókai a *Tégy jót* című regényében (1895) ennek a századvégi kalandor-világnak a kortánát írta meg, hősei az

összekuszálódott emberi kapcsolatok hálójában vergődnek. Különösen, hogy tehetéttel élnek már régebb idő óta:

„Hiszen nem titok . . . , hogy leány korában Vigárdy udvarolt Camillának, jegyben is járt vele. Ellenben Amandát Meritorisz jegyezte el magának. Meritorisz akkoriban egészen a sportvilágban élt: örökösen a turf és a gentry-klub volt az otthona. A gavallér barátok egyre csipdesték, hogy mi az ára a *tollnak*? Amandának az atyja ugyanis *tollkereskedésből* gazdagodott meg. Utoljára megunta, hogy a jegyesét *tollszedő* leányának csúfolták, s felbontotta a viszonyt. Ugyanakkor Vigárdy és Camilla között valami kis összezördülés támadt: megharagudtak egymásra. Meritorisz kapott az alkalmon: hirtelen megkérte Camilla kezét. Camilla daczból hozzáment. Ekkor aztán Vigárdy revánsból az elhagyott Amandának ajánlá fel jegygyűrűjét, amit az megint bosszúból elfogadott. — Így aztán Meritorisz és Vigárdy kölcsönösen cserében és bosszúból elvették egymásnak a menyasszonyát . . .”

A regény cselekménye idején Amanda Dobokay Alasztorba szerelmes, és csak az alkalmat lesi, hogy válhasson. Férje, Vigárdy, volt menyasszonyát, Meritorisznét pártfogolja, akiről a fáma azt tartja, hogy ő „az eredeti Éva-anyánk, aki nemcsak az almáját kóstoltatta meg Ádám apóval, hanem a *hajtását* is” (együtt megy is majd leleplezése után anyjával és lányával öngyilkosságba!), Meritorisz pedig, a nagystílú szélhámos, előbb Vigárdy nevét hamisítja váltója alá, majd „száműzetéséből” visszatérve el akarja adni Vigárdynak a feleségét. „Ami nem kriminalitás, az nem vétek” — mondja Alasztor a kort jellemezve, s így folytatja:

„. . . De most már a parasztokból is kiveszett az idill (ha ugyan volt valaha), s amióta a kisasszonyok nem strickolnak harisnyát, oda a szentimentalizmus . . .

— Vallás? Ez az a kihűlt planéta, aminek a fénye elmúlt: csak az árnyéka maradt meg. Van zelositas, van fanatizmus, más felekezet elleni gyűlölködés, de ami a hitelv volna, hogy »szeresd a felebarátodat«, meg az, hogy »az én országom nem e világból való«, ezeket nem tartja senki. A munkást nem lehet többé azzal biztatni, hogy majd a paradicsomban ő lesz az első, aki most utolsó. Itt ezen a földön követeli a maga részét. Nincs már nagyravágás: csak stréberség; nincs már hazaszeretet: csak politika; nincs már remény: csak intrika; az antik ideál mind stereotípozva kapható: eredetije a múzeumban. Dicsőség? Gomblyukban cinkből. Egy bálvány van, akit imád mindenki.

— A pénz?

— Nem az. Hanem saját maga . . .”

A kalandor tehát a kor hőse Jókai regényvilágában is, nem véletlenül kíserte kialakulásának történetét oly kitartó figyelemmel vagy harminc-negyven esztendőn keresztül, megmutatva útjait mind a gazdasági és politikai életben, mind a magánélet szövevényében. A magyar társadalom alakulástörténete mindegyik területen bőséges példával szolgálhatott, abban az időben, amikor a századvégi magyar úri osztály látszólag megrázkódtatások nélküli, zavartalan, „szép” élete még valóságnak látszott, a „ferencjózsefi” idők fényei kápráztathatták a szemet. Az „úr” devalválódásának a folyamatai játszódnak tehát le a szemünk előtt Jókai regényeiben. S mily jellemző, hogy a *Tégy jót*ban egy Meritorisz Zeno mondja: „Aki »úr«, attól minden kitelik. Az ember védelmezi a vagyonát. . .” Az sem véletlen tehát, hogy a kalandorság változatainak a rajzait készítve az író kereste vegytiszta formáját is. Ilyen műveinek kell tartanunk a *Fekete gyémántokat* és az *Enyim, tied, övét* a gazdasági kalandorság vonatkozásában; a *Szeretve mind a vérpadig* és *A lőcsei fehér asszony* címűt a politikai „árulás”, a politikai kalandorság ábrázolásában; a két Trenk-regényét, melyekben a feudális zabolátlanságot mutatja fel, mely Jókai korában is egyértelmű volt még; a *Tégy jót*, nemkülönben az *Egy hírbedett kalandort*, melyben a „kalandor” esszenciáját ragadta meg — a harmincéves háború idejét használva fel annak ábrázolására, ami „örök” a kalandor-szituációban és a kalandor-lelkiségben. Jókai egyik legtudatosabban megalkotott regénye az *Egy hírbedett halandor . . .*, s nem nehéz felfedezni benne a művészi tudatosságnak olyan vonásait sem, amelyeket például a Thomas Mann-kutatás az *Egy szélhámos vallomásaiban* méltányol. Mert összefoglaló jellegű Jókai regénye is: életművész hősének sorsa fonálára több Jókai-mű motívuma van csomózva, és a regényformában is az író művészi tendenciáira ismerhetünk. A kópé-regény modern időszerűségét és a vele adott művészi lehetőségeket benne fedezi fel Jókai — ismét csak híven alapvető élményéhez, a látszatok és a valóság között meglátott ellentmondások világához, hiszen a kópé-regények kora mindig az olyan történelmi időszak, amelyben társadalmi összevisszaság uralkodik, szegénység és gazdagság felel egymással, és az uralkodó világrend görcsösen őrzi hamis látszatainak illúzióját. A kópé társadalmon kívülülisége révén otthon van mind a két világban, az írónak tehát alkalma nyílik a világ szatirikus vagy ironikus ábrázolására, a lát-

szatok „leleplezésére” is. Jókai kópéja-kalandora is a derű színeiben jelenik meg, s úgy viselkedik, „mint akit egyszerre fojtogatnak és csiklandoznak”. Jókai ugyanis 1879-ben még nem vethette fel az ironikus témakezelés igényét, s nem írhatta regényét a rekapituláció szándékával sem, mint évtizedekkel később tette Thomas Mann. Inkább előlegező alkotás az övé: az elkövetkező negyedszázad regényvilága dereng fel lapjain, melyben a nagyravágyás éppen úgy motorja az emberi viselkedésnek, mint ahogy következménye az „árulás”. „Szimbolikus aktualitása” (ezt a kifejezést használja Mann a maga szélhámos-regényével kapcsolatban) van tehát a magyar kalandor-regénynek is, mind „tartalmát”, mind „formáját” illetően.

Jókai kalandorának a koponyájában „rendkívül ki volt fejlődve a nagyravágyás szerve; — amely miatt ez emberre nézve a sok el nem érhetett cél valódi kinszenvedéssé tehetette az életet . . .” Így összegezi ennek a „huszonkétszeres gonosztevőnek” az élete tanulságát az író, miután elmondta, hogy élete históriája végén az árulás vétkeiben marasztaltatott el, és kivégezték. A kalandorral a „magas bűnök” hősnői mellé a hét fő bűnben leledző férfi is odakerül Hugó személyében. Elcsábította jőtevője feleségét, templomot rabolt, álnév alatt nemesembernek adta ki magát, okiratot hamisított, párbajban megölte jó barátját, megcsalta kereskedőtársát, államtitkokat és várat árult el, más vagyonával kereskedett, poligámiában élt, kalózkodott, hamispénzverő volt, feleségét megölte és embert evett, hitet cserélt, új vallást hirdetett, méregkeverő volt és az ördöggel szövetekezett . . . A bűnök, amelyek a Jókai-regények hőseinek lelkét nyomják, itt együtt vannak, s kort jellemeznek. Természetesen nem a XVII. századot, amelyben e regény hőse él, hanem a XIX. század második felét. Azzal is, ahogy Jókai a körülmények sajátos összejátszásával magyarázza hőse sorsának fordulatait. Már Hankiss János megállapította, hogy Hugó egyénisége „semmi a terhelő és enyhítő körülmények súlyával szemben” (Jókai forráshasználata). Itt sem szabad elfelednünk, hogy Jókai nem az emberi jellemben keresi általában tetteik magyarázatát, hanem a körülményekben, amelyek, mint a *Tégy jót*-ban is, a szüntelenül a feje tetejére állítják az emberi relációkat. Erős tizenkilencedik századiságának jele a fent jelzettekén kívül még, hogy életútja olyan társadalmi rétegek érintésével alakul, amelyek Jókai regényvilágában a társadalmi „rossz” hordozói, reprodukálói — XVII. századi, „történelmi” köntösbe öltözöttek.

A „körülmények”, amelyek a kalandort befolyásolják, és tette

serkentve a pusztulásba ragadják (érdekes megjegyezni, Hugó talán az egyetlen, akinek legalább lelkét megmenti Jókai!) — most már leírhatjuk, Jókai sorsélményének jellegét is megszabták. Igaza van Féja Gézának, amikor éppen az *Egy hírhedett kalandor a XVII. századból* című regényével kapcsolatban azt érzékeli, hogy a hőst „egyénfeletti történelmi és misztikus erők lökik cselekedetbe”. Ezek az erők pedig, fűzzük tovább Féja gondolatát, a körülményekben tanyáznak. Az író a körülményeket rajzolja, a kalandor-hős ellenben a „történelmi és misztikus” sors markában vergődik. S nem véletlenül. A kor kapitalizálódó, de feudalizmussal még erősen kevert jellege az írói tisztánlátást is befolyásolta, a valóságos társadalmi-gazdasági erőket elrejtve vagy álruhába öltöztetve. Mily jellemző lehet, hogy a Jókai-regényekben a babonás elemek is éppen azokban a regényekben erősödnek fel, amelyek ezzel a problematikával foglalkoznak. Az előérzet és különösen a jóslat például magyar történelmi regényeiben kap feltűnő szerepet, de megtaláljuk az *Akik kétszer halnak meg*, *A lélekidomár* és a *Tégy jót* címűben is. Most már természetesnek tetszik, a Jókai-művek háttérében, egy Krúdy regényvilága ilyen értelmű meghatározottsága is. A sorsnak kiszolgáltatottak mind a két írónál előre szeretnék látni sorsukat, ki szeretnék fürkészni, mi vár rájuk, meg akarják ismerni a jövőt — ők, a jövő nélküliek.

(Folytatjuk)